

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՀԵՐՈՍ ՀՐԵՏԱՆԱՎՈՐԸ՝ ԳՈՒՐԳԵՆ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԸ

ԳՐԻՇԱ ՍՄԲԱՏՅԱՆ

1918 թ.-ի Մայիսյան հերոսամարտերում՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտից առաջ և ճակատամարտում, բացառիկ դերակատարություն է ունեցել 1-ին հայկական հրաձգային բրիգադի 4-րդ լեռնային մարտկոցի հրամանատար Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը: Հրապարակման մեջ ներկայացրել ենք հրետանավորի սխրանքն ու անձնագոհությունը: Հերոսի ծագման ու ծննդավայրի մասին իրարամերժ ու մոլորեցնող են տեղեկությունները: Տեսակետ ենք հայտնում, որ նա Սյունիքի Շիկահող գյուղի Տեր-Մովսիսյան անվանի տոհմի զավակ է:

Հեռավոր 1976 թվականն էր. Երևանի Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական համալսարանի ռեկտոր, անվանի պատմաբան Հայկազ Մանուկի Պողոսյանը պատմության ֆակուլտետի չորրորդ կուրսում «Հատուկ կուրս» էր կարդում: Նրա համար կաղապարներ գոյություն չուներին, ազատորեն իր կարծիքն էր արտահայտում, հաճախ դուրս գալիս թեմայի շրջանակներից, խոսում պատմության մուտք ծալքերից, անցկացնում էր քննարկումներ, լսում էր

ուսանողներին: Ռեկտորը դասին մինչև անգամ երգում էր ֆիդայական երգեր:

Մի օր, երբ խոսում էր Մայիսյան հերոսամարտերից, դիմեց լսարանին. «Ղարաքիլիսայում մենք ունեցել ենք հրետանու երիտասարդ հրամանատար՝ Գուրգեն Տեր-Մովսեսով, որին զինվորից մինչև գեներալ պաշտում էին: Ցավոք, նա հերոսաբար զոհվեց: Հիշեցե՛ք, նմանները պատմության մեջ դժվար են լինում: Ես փորձեցի

իմանալ, թե որտեղից է այդ ջահելը, ինձ չհաջողվեց: Հնարավոր է՝ ձեզնից պատմության մեջ խորացողներ լինեն, գտե՞ք Մովսեսուվի ծննդավայրը»:

Տարիներ անց անվանի գիտնականին ես հանդիպեցի Ծավ գյուղում, որտեղ եկել էր Գևորգ Հայրյանի հետ միասին: Հիշեցրի, ասացի, որ Տեր–Մովսիսյանները Շիկահողից են: Ասաց՝ գուցե հրետանավորին պետք է փնտրել նրանց մեջ³³⁰:

1918 թվականի մայիսն էր: Թուրքական ուժերն արագությամբ շարժվում էին դեպի Ղարաքիլիսա: Թուրքերը խաղաղության մասին լսել իսկ չէին ցանկանում: Դրությունն անորոշ էր: Եվ վճռական պահին թշնամու դեմ մահացու կրակ տեղաց Գուրգեն Տեր–Մովսիսյանի հրետանին:

«Խարխվեց, քայքայվեց թշնամու մարտակարգը: Ամեն մի հարվածը շարքից հանեց տասնյակ զինվորներ, հիացմունքով լցրեց հայ մարտիկների սրտերը: Նրանցից շատերը չէին էլ ճանաչում կապիտան Մովսիսյանին, նրա հրետանավորներին, բայց տեսնելով նրա մարտկոցի հունձը, համակվեցին պաշտամունքի նման ինչ–որ զգացումով դեպի այդ անծանոթ հերոսը: Միայն մարտում, մահվան մոտիկությամբ է ծնվում այդպիսի զգացումը՝ անխառն, դեռ հստակ չգիտակցված, երախտագիտությամբ լի:

— Հու՛ւ պտուր, քե մախաղ, Ղարաքաղի՛ արծիվ,— ոգևորությունը զսպել չկարողանալով՝ կանչեց մի նիհար, թուլակազմ զինվոր, որ պտուկել էր փոխգնդապետից փոքր–ինչ առաջ և հուզմունքից անվերջ շուռումուռ էր տալիս ֆրանսիական «լեբել» հրացանը:

— Ա՛յ մարդ, ինչ Ղարաքաղ, կապիտան Մովսիսյանը ախլցխացի է,— միջամտեց շեկ գանգուրներով մի ջահել զինվոր:

— Ինչ ես գլխիդ զոռ տալի, տո՛ւ,— համատեց նիհար, թուլակազմ զինվորը,— բա որ ղարաքաղի չլեր, ըթենց հունձ կանե՛ր...»³³¹:

...«Համա թօփ ձգողը, այ իգիթ եմ ասում. ղարաքաղի էր. ջանին մեռնեմ, նրա նման հինգը ունենայինք,— ո՛վ մեզ կարար մոտենալ, ո՛վ մեզ կարար դիպչիլ»,— մի առանձին ոգևորությամբ ասում էին ղշլաղեցիք³³²:

Համացանցում ներկայացված ուշագրավ մի հրապարակման մեջ հրետանավորը համարվել է ախալքալաքցի (առանց աղբյուրը նշելու)³³³:

Ո՛վ է Տեր–Մովսիսյանը, որտեղ է ծնվել, ինչ տոհմից է: Նրա սխրանքի մասին շատերն են գրել ու գրում են: Տարիներ առաջ Տեր–Մովսիսյանի ով և որտեղացի լինելու հարցին փորձել է պատասխանել ՀՀ պետական արխիվի Իջևանի մասնա-

³³⁰ Գուրգեն Տեր–Մովսիսյանի մասին մեր կողմից փոքրիկ ակնարկ է հրատարակվել Կապանում լույս տեսնող «Սյունիք» թերթում (խմբագիր՝ Գագիկ Դավթյան, 1997, 29 մայիսի, N 17–18):

³³¹ Ամիրբեկյան Մ., Վերջին հողակտորի վրա, վեպ, Երևան, 1973 թ., էջ 258–259:

³³² Ղազարյան Մ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920, հմմտ. Դավաթյան, Մարտության, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 115: Ի դեպ, այդ տարիներին Սյունիքը հաճախ ընկալվում էր որպես Ղարաքաղ:

³³³ Համբարձումյան Ռ., Գարեգին Նժդեհ–Ղարաքիլիսայի հրաշունչ ոգին, Երևան, 2004:

ճյուղի տնօրեն Մ. Հ. Եգանյանը³³⁴: Սակայն Եգանյանի փաստարկները, մեղմ ասած, անհիմն են: Նրա կարծիքով՝ Ղարաքիլիսայի հերոսը ծնվել է Իջևանի Խաշթառակ գյուղում: Եվ հետո նա Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանին դարձրել է Խաշատուր Սարգսի Մովսիսյան, որը զոհվել է «1918-ի մայիսի 28-ին՝ լուսաբացից առաջ: Նրա դին զորամասից փոխադրվեց և ամփոփվեց հայրենի Խաշթառակ գյուղում»:

Կապիտանի հետքերով գնալով, նրա մասին որոշակի փաստեր ու վկայություններ հավաքելով և հուսալով, որ ծննդավայրի մասին ստույգ տեղեկություններ կհայտնաբերեմ՝ դիմեցի ՀՀ Ազգային արխիվ: Դա չհաջողվեց, բայց այնուհանդերձ գտնվեցին նոր նյութեր, որոնք գալիս-լրացնում են հրետանային մարտկոցի հրամանատարի կերպարը:

Ֆրանսահայ պատմաբան Սերժ Աֆանասյանն իր «Սարդարապատի հաղթանակը» գրքում այդ օրհասական պահի մասին գրում է, որ մայիսի 23-ին «Ղարաքիլիսայում կայացած մի հավաքում Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, գեներալ Գամազյանը, գնդապետ Սամարցեն ու Նժդեհը, որոնք վերադարձել էին Դիլիջանից, որոշում են դիմադրություն ցույց տալ»:

Մայիսի 25-ին կազմակերպվեց Ղարաքիլիսայի ճակատը: Նույն օրը հրետանային նախապատրաստությունից հետո թուրքական բանակն անցավ հարձակման: Սկսվեց ճակատամարտը, որը տևեց մինչև մայիսի 28-ը:

Կապիտան Տեր-Մովսիսյանի 4-րդ մարտկոցը գնդապետ Սերոբ Սամարցյանի զորաբաժնի հետ տեղավորվում է ռազմաճակատի ձախ թևում և հանձնարարություն ունենում՝ պաշտպանել Գյաղամայմեխ (Անփայտ Մայմեխ) լեռնագագաթը Ղարաքիլիսայի հարավում: Թուրքական զորախմբերը փորձում էին առաջ շարժվել: Մովսիսյանի հրետանին գործում է հրաշալի: Այս մասին վկայում է առանձին հայկական հեծյալ բրիգադի հրամանատար Նիկոլայ Կորգանովի զեկուցագիրը. «Շտաբս կապիտան Մովսեսովի անձնուրաց գործողությունների շնորհիվ, որ դեմ-դիմաց բաց դիրքերից ոչնչացրեց թուրքերին, կասեցվեց թուրքերի առաջին գրոհը: Դրա շնորհիվ հեծյալ կազմավորումները քաջալերվեցին և հաջողությամբ, հետևակային վիճակով զսպեցին հակառակորդին»³³⁵:

Չորս ժամվա ընթացքում Տեր-Մովսիսյանի հրետանավորները հետ են մղում միմյանց հաջորդաձ երեք գրոհ: Տեղ չի հասնում գնդապետ Սամարցյանի ուղարկած օգնությունը: Կապիտանը ստիպված է լինում օգտագործել վերջին արկը և ապա հարկադրված է լինում թռչել ձիու վրա և գրոհի տանել իր հրետանավորներին:

Տեր-Մովսիսյանին անձամբ ճանաչել է Հովհաննես Բաղրամյանը և արժանիորեն բնութագրել նրան. «Հիշելով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոսներին՝ ես ցանկանում եմ մի քանի բարի խոսք ասել հրետանային մարտկոցի հրամանատար, կապիտան Մովսիսյանի մասին: Նրանք, ովքեր գիտեն նրան, ասում էին, որ արիությունը, քաջությունը, այդ մարդու անսահման սերը հարազատ Հայաստանի նկատմամբ»:

³³⁴ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1987, N 3:

³³⁵ ՀԱԱ, ֆ.123, ցուց. 2, գործ 79, թերթ, 7, 25 մայիսի 1918 թ.:

մամբ եղել է օրինակ հարյուրավոր և հազարավոր մարտիկների համար, որոնք պայքարում էին հանուն իրենց ժողովրդի ազատության... Ես անձամբ ճանաչում էի Մովսիսյանին և նրա մարտկոցի մարտիկներին, որոնց նկատմամբ նա վերաբերվում էր հոգաբարությամբ և սիրով: Ինձ միշտ հիացմունք է պատճառել այն, որ կապիտանի ստորաբաժանման սպաները և զինվորները եղել են, կարծես, ընտրովի, գեղեցիկ հանդերձավորված, ձգված, եռանդուն, ուժերին վստահ՝ և պատրաստ՝ ցանկացած պահի մարտի ներգրվելու: Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը վերջինն էր, որին մասնակցեց փայլուն հրեդանավորն ու վառ հայրենասերը: Այդ մարտում Մովսիսյանն ընկավ հերոսի մահով»³³⁶:

Մուշեղ Ղազարյանը, նկարագրելով ճակատամարտի հերոսական դրվագները, գրում է. «Պայքարը ճակատում եռում հա եռում է. մեր արտիլերիան երկու օր շարունակ յեպ է մղում 11-րդ ֆրգայի ուժեղ յարձակումները: Սկսում է Հաջի-Ղարայի ճակատամարտը: Գիւղի բարձունքները մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք են անցնում: Ընկնում են մէկը միւսի յեպուկից հարիւրավոր քաջեր, որոնց հեպ նաև անանի հերոս— կորնեպ Տէր-Մովսիսեան»³³⁷:

Նույնպիսի գնահատական է տալիս նաև Սիմոն Վրացյանը. «Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում հայ զինվորը երևան բերեց ռազմական բարձր կարողություն և անսահման հայրենասիրություն: Բազմաթիվ զոհեր տվեց նա: Շատերը ընկան հերոսական մահով: Դրանց մեջ էր թնդանոթային մարտկոցի հրամանավար հերոս Տեր— Մովսիսյանը: Դրանց մեջ էր և Հայաստանի ապագա վարչապետ Վ. Օհանջանյանի անդրանիկ զավակը՝ Մոնիկը, մի խումբ գաղափարական ուսանող ընկերների հեպ գրնվում էր առաջավոր դիրքերում, մասնակցել էր բազմաթիվ ճակատամարտերի, ստացել քաջության նշան և որ անհետ կորավ Ղարաքիլիսայի կռիվներում»³³⁸:

Պակաս կարևոր չէ նաև հետևյալ փաստաթուղթը. «Հերոսաբար ընկավ խիզախ կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսեսովը՝ տանելով իր մարտկոցը գրոհի» (Հայկական առանձին կորպուսի գործողությունների համառոտ նկարագրությունը 1917 թ. դեկտեմբերի 1-ից 1918 թ. օգոստոսի 1-ը տվել է Հայկական առանձին կորպուսի շտաբի սպաներից Կուլեբյագինը):

Հետաքրքիր մի վավերագիր ևս, որ վկայում է Տեր-Մովսիսյանի՝ բանակում ունեցած բացառիկ հեղինակության մասին. «Արեշովը (Հայկական կորպուսի 1-ին դիվիզիայի հրամանավար) դժգոհում էր Մովսեսովից և ցանկանում էր հեռացնել նրան հրամանավարությունից: Գործին միջամտում է Դրոն (կորպուսի քաղաքական կոմիսար) և հայտարարում, որ եթե Մովսեսովին հեռացնեն, ապա ինքը հրաժարական կտա»³³⁹:

³³⁶ Բաղդավյան Հ., Իմ հիշողությունները, Երևան, 1979, էջ 88:

³³⁷ Ղազարյան Մ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920, հմմտ. Դավլաբյան, Մարտիկներ, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 109:

³³⁸ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, Հայաստան, 1993, էջ 121:

³³⁹ Հայկական առանձին կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկովի հուշագրությունները. ՀԱԱ, ֆ. 45. ց. 1, գ. 16:

Թանկագին է ամեն գնահատական: Ահա թե ինչ է գրում Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասնակից բժիշկ Իսահակ Տերտերյանը. «Գուրգեն Տեր Մովսիսեանը «Լեռնային» կոչուող 4-րդ հրետանային մարտկոցի հրամանատարը, որը յուսահատ բազմութիւններին դէպի ճակատ մղող եզակի սպաներից մէկն էր: Սկսած 1914 թուականից մասնակցելով տարբեր կռիւների՝ արժանացել է սպայական բոլոր պարգևներին, երեք անգամ վիրավորուել: 1918 թ. մայիսի 25-ին, երբ թշնամու դէմ իր մարտկոցի մղած ճակատամարտի ընթացքում վերջացան թնդանօթի արկերը, թրամարտի նետուեց դէպի ճակատի ամենավտանգաւոր հատուածը և առիծամարտ տալով թուրք զօրքերի դէմ, զոհուեց Դարբաս գիւղի մոտերքում գտնուող թիւ 750 բարձունքը գրաւելիս, որը վճռական նշանակութիւն ունեցավ մեր զօրքերի մայիսի 25-ի ընդհանուր յաղթանակի գործում: **Տաւօք, իր մասին այլ տուեալներ չունենք:** Նրա գլխաւորած հրետանային մարտկոցի երկրորդ դասակի հրամանատար Պետրոս Պետրոսեանցի (Պետրոս Տեր Պետրոսեանց, որը հրամանատարի զոհուելուց յետոյ փոխարինել է նրան) մի զեկուցագրից յայտնի է, որ ճակատամարտից յետոյ, նրա մարտկոցի ռազմիկները իրենց քաջ ու նահատակ հրամանատարի մարմինը մայիսի 28-ին, թշնամու զորամասերից շրջապատուած լինելու պայմաններում, Մայմեխի մօտերքից հասցնում են Դիլիջան եւ ամփոփում տեղի ս. Աստուածածին եկեղեցու բակում: Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի բոլոր մասնակիցներն անխտիր, միաբերան վկայում են, որ Գուրգէն Տէր Մովսիսեանը անզուգական հերոս եւ մեծ հայրենասէր անհատականութիւն էր»³⁴⁰:

Այդ օրերին ստեղծված իրադրության և Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում ծագումով Ղափանի Ագարակ գյուղից, շտաբի կապիտան Սմբատ Թորոսյանի³⁴¹ ազգական Սարգիս Թորոսյանը³⁴², ով մարտկոցի

³⁴⁰ Ծակատամարտի մասնակից բժիշկ Իսահակ Տերտերյանի հուշերից, Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2008, էջ 159: Հմմտ. Ի. Տերտերյան, Երկերի ժողովածու, հտ. 3.6, Թեհրան, 1956–1957 թթ.:

³⁴¹ Սմբատ Թորոսյանի մասին հանգամանորեն՝ Գ. Սմբատյան, Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, Երևան, Անտարես, «Ծակատամարտ Քաշունիքում. Կապիտան Թորոսյանը և զինակիցները» գլխում:

³⁴² Սարգիս Թորոսյանը ծնվել է 1898 թ.–ին Երևանի նահանգային անասնաբույժ Վարդան Թորոսյանի ընտանիքում: Հայրը Ղափանի Ագարակ գյուղից էր և հետագայում՝ խորհրդային իշխանության տարիներին, եղավ Երևանի անասնաբուծական ինստիտուտի հիմնադիրներից: Սարգիս Թորոսյանն իր մանկությունն ու պատանեկությունը, ինչպես և վաղ երիտասարդության տարիներն անցկացրել է Երևանում: Երևանի դասական գիմնազիան ավարտել է 1916-ին ոսկե մեդալով, իսկ հայկական կրթությունը ձեռք է բերել մասնավոր դասերի շնորհիվ մեծանուն լեզվաբան Մանուկ Աբեղյանից: Նույն տարում նա ընդունվել է Պետերբուրգի ռազմաբժշկական ակադեմիան: 1917 թ.–ի վերջին Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո վերադարձել է Երևան, կամավորական դարձել ու մեկնել ռազմաձևակա՝ ծառայելով որպես բուժակ: Մասնակցել է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին: Հայաստանի Հանրապետության օրոք Թորոսյանը կառավարության վարչապետի անձնակազմի քարտուղարն էր: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո որոշ ժամանակ մնացել է երկրում և ապա մասնակցել է Փետրվարյան ապստամբությանը: Ապստամբության պարտությունից հետո Թորոսյանը բազմաժամկետ մտավորականների, քաղաքական գործիչների ու մարտիկների հետ միասին տարագրվեց: Թավրիզում ապրեց մինչև 1922 թ.–ի աշունը: Այդ ժամանակ նա կազմակերպեց երիտասարդ ուսանողներից կազմված սիրողական թատերախումբ, շրջագայություններ կատարելով՝ թատերական ներկայացումներ տվեց Իրանի, Սիրիայի,

հրետանավորներից էր, մասնակցել է ճակատամարտին, եղել է հերոսի մտերիմներից: Ցավոք, համերկրացի լինելու մասին ոչ մի խոսք. գուցե պատերազմական իրավիճակում ավելորդ հետաքրքրությունների ժամանակ չի եղել, կամ հայրենակից լինելը դուրս է մնացել Թորոսյանի հիշողությունից: Բայց և այնպես Սարգիս Թորոսյանի տեղեկությունները խիստ արժեքավոր են, իրադարձությունների շղթայում մեր աչքի առաջ հերոս հրետանավորն է. «Դասալիքուծինը կամաց-կամաց ծայր էր առնում: Ալեքսանդրապոլի անակնկալ գրավումը բարոյալքել էր որոշ զորամասեր: Դեպքերի բերումով մեր զորամասը լծուցեց պայքարի դասալիքուծեան դէմ: Ջղայնացած զինուորները բռնում էին դասալիքներին եւ բերում Մովսէսեանի մոտ: Կապիտան Մովսէսեանը դասալիքների ռիսերիմ թշնամին էր: Ներողամիտ էր առհասարակ, բայց պարտազանցների հանդէպ անողոք էր: Դասալիքները բոլորն էլ ունէին «յատուկ» բացատրութիւններ:

Մեկը ասում էր.

— Ախր, պ. կապիտան, մենք ինչ կարող ենք անել թուրքի դեմ, մեն-մենակ, ռուսը թորգաւ (թողեց) գնաց: Երկու ամիս է անվերջ կռիւների մէջ ենք, մեր չաստը (զորամասը) հըմեն (բոլորը) ցրուան (ցրուեցին): Գնանք, մի ճար անենք:

— Փախչելով ինչ ճար կարող էք անել,— պատասխանում էր Մովսէսեանը,— եթէ չկռուենք, բոլորիս էլ թուրքը կը կոտորի»:

Յիշում եմ՝ ինչպես մէկ օր ուրբից մինչեւ գլուխ զինուած մի դասալիք բերին գլխապետի մոտ:

— Ո՞ր զօրամասից ես,— խիստ հարցրեց կապիտանը:

— Բ գումարտակից:

— Էնպես որ,— պատասխանեց դասալիք զինուորը,— մենք կռուանք, կռուանք (կռուեցինք) մինչև վերջին գիւլեն (փամփուշտ): Մէկ էլ դարձանք պատրոն (փամփուշտ) վերցնելու՝ տեսանք, որ զմեն (բոլորը) փախել են: Ոչ մի ձիաւոր չէր մնացել:

— Իսկ ձեր հրամանատարը:

— Նա էլ չկար, փախել էր, չունքի (որովհետեւ) մեզի նման ուրաւոր չէր:

— Ո՞վ էր:

— Արսեն Շախմագեանը³⁴³:

Մովսէսեանի համբերութեան բաժակը լցուեց: Արսեն Շախմագեանը մեր անզուգական, լաւագոյն զինուորականներից էր: Ռուսական զինուորական իշխանութիւնների կողմից պարգեւատրուած էր Ս. Գէորգեան սպայական խաչով (շարքից էր այդպիսիների քանակը ռուսական բանակում) մի տիպար հերոս-սպայ:

Դասալիքի սուրը այլեւս ակնյայտի էր:

Լիբանանի և Հունաստանի հայաշատ զաղութներում: 1923–1927 թթ. սովորել է Պրագայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում: Բնակություն է հաստատել Փարիզում, աշխատակցել հայ ազգային մամուլին: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին օգնել է հայ ռազմագերիներին: 1954–ից ապրում էր Մյունխենում, վարում «Ազատություն» ռադիոկայանի հայկական խմբագրությունը: ՀՅԴ–ի անդամ էր 1916 թվականից (կենսագրականը՝ ըստ Լևոն Մկրտչյանի, «Ազատություն» ռադիոկայան, աղբյուրը՝ Ռուբեն Թորոսյան, «Սարգիս Թորոսյան» անտիպ գրքույկը):

³⁴³ Արսեն Շախմագյանը:

Գլխապետը Մովսեսէանը հրամայեց զինաթափել ստախոս զինուորին և բոլորի ներկայութեամբ լաւ ծեծ փուեց, մինչեւ որ նա խոստովանեց իր սուտը:

— Ափսոս չի՛ Արսենի պես սպան քեզ նման զինուոր ունենայ, շուն շան որդի:

Ու դառնալով մեր զինուորներին՝ ասաց.

— Արսեն Շախմազեանը իմ լավ ընկերն է, կտրիճ փղայ է:

Յեպոյ իմացանք, որ Արսենը իր գումարտակի մեծ մասով հերոսաբար կոտուել է յառաջացող թուրքերի դէմ (ըստ վերջին տեղեկութիւնների, այդ աննման հերոսը Սիպերիոյ աքսորավայրերի մէջ է եղել բուլշեփկների օրոք):

Ծեծից հետո դասալիքը յետ ուղարկուեց իր զօրամասը: Այսպիսով ճանապարհին մենք բաւական թուով դասալիքներ վերադարձրինք իրենց զօրամասերը մեր զինուորների հսկողութեան տակ»³⁴⁴:

Խուճապը կատարյալ էր: Ղարաքիլիսայում ու շրջակայքում սոսկալի իրարանցում էր: Գաղթականությունը եկել էր այս փոքրիկ ու անշուք գյուղաքաղաքը, բայց իրեն ապահով չէր զգում: Նա շարժվում էր դեպի Դիլիջան՝ հույս ունենալով այնտեղից հասնել Թիֆլիս: Չկար, բացակայում էր զորավոր այն ուժը, որ պիտի կանգնեցներ թշվառ այս ժողովրդի վերջին բեկորներին: Իսկ ամենից մտահոգողը որբ երեխաների խնդիրն էր: Չինվորականները փորձում էին համախմբել նրանց մեկ տեղ և ուղեկցել դեպի Դիլիջան: Մթնոլորտը ծանր էր ու ճնշող, սոսկալի:

«Չինուորները տխուր էին եւ մտազբաղ: Ճաշում էին, բայց իրենց կերածը, ինչպես ասում էր զինուորներից մեկը, «կուլ չէր գնում»: Գլխապետը {հրամանատարը} Մովսեսէանը յոգնած տեսք ուներ և սարսափելի դժգոհ էր: Մեծ դժուարութեամբ հեռախօսով կապուել էր Դիլիջանում գտնուած հայկական կորպուսի սպայակույտի հետ և հրահանգ էր ստացել մարտկոցը առաւօտեան շարժել դեպի Դիլիջան:

Այս հրահանգը իրեն համար անսպասելի էր: Նա կարծում էր, որ Ղարաքիլիսէի շուրջ գոնէ կարելի պիտի լինի կազմակերպել դիմադրություն: Մեր որոշ զօրամասերը գրաւուած էին դիրքեր: Բայց քիչ էին, բարոյալքված եւ մասամբ խոնուած գաղթականության հետ: Ինձ պատուիրեց կանչել աւագ սպային: Գնացի, գտայ նրան և միասին եկանք գլխապետի մոտ:

Մովսեսէանը ասաց. «Կարգադրէք բոլորին կարգի բերել ամեն ինչ և պատրաստ լինելու առաւօտեան շուտ շարժուելու Դիլիջանի ուղղութեամբ»³⁴⁵:

Նահանջ բյուրոց, անփառունակ նահանջ դեպի անորոշություն՝ Դիլիջան տանող ճանապարհով, լի մարդկային թշվառ կերպարանքներով:

Մինչև ու՛ր: Իսկ ավելի դժվարինը թնդանոթների շարժումն էր: Մարտկոցը արդեն ամբողջություն չէր՝ կին, երեխա, անասուններ խառնվել էին միմյանց, իրենց մեջ առել թնդանոթներն ու ձիերին և խաթարել շարժումը դեպի Դիլիջան:

«Միայն Մովսեսէանի նման հրամանատարը կարող է գլուխ հանել այս կատարեալ դժոքից: Խնդրելով, համոզելով, բացատրելով եւ, ու որ պետք էր, կտրուկ

³⁴⁴ Թորոպյան Ա., «Հայ-թրքական պատերազմի օրերուն», Հայրենիք, Բոստոն, 1951, N 8, էջ 70:

³⁴⁵ Նոյնը, էջ 71:

համաններ տալով նրան յաջողեց գոնե որոշ տարածութեան վրայ համեմատական կարգ հաստատել, վերականգնել մարտկոցի բաժան-բաժան եղած մասերը»³⁴⁶:

Անասելի դժվարություններ հաղթահարելով, շարժվելով զգույշ ու դանդաղ՝ Տեր-Մովսիսյանի գլխավորությամբ, մյուս հրամանատարների ջանքերով և զինվորների կարգապահության շնորհիվ մարտկոցը հասավ Դիլիջան և դիրք գրավեց անտառի մոտ՝ բարձունքում: Մարտկոցի երևալը համընդհանուր հուսալքության և քաոսի մեջ գտնվող մարդկանց ոգևորեց և ուժ ու կորով ներշնչեց: Դիլիջանը տարբերվում է Ղարաքիլիսայից: Այստեղ գոնե կարգ ու կանոն կար: ՀՅԴ տեղական մարմինները զգալի աշխատանք էին տանում իրավիճակը բաց չթողնելու, դրությունը փրկելու համար: Ղարաքիլիսայից Դիլիջան նահանջած գեներալ Նազարբեկյանը, թուրքերին դիմագրավելու հույսը կորցրած, դիմում է Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին հաշտություն կնքելու առաջարկով: Բայց թուրքական հարձակումը կանգ չէր առնում: Նազարբեկյանի տեղակալ գնդապետ Ալեքսանդր Բեյ Մամիկոնյանը Դիլիջանում հրավիրում է զինվորականների խորհրդակցություն և ներկայացնում Նազարբեկյանի հրամանը՝ զորքի մի մասը ցրել, մյուս մասը վերածել պարտիզանական ջոկատների և վարել պարտիզանական պատերազմ: Հրետանու մասին ասում է, որ այն պիտի տանել Սևան և թաղել Չիբուխլու գյուղի մոտ: Մեծամասնությունը կողմ էր առաջարկին:

«Ճնշող, ուղղակի խեղդող պահ... Շապերը կսպասեին նման յայտարարութեան մը, շապեր ալ ուրիշ ելք չէին տեսներ: Եվ տեղի ունեցավ այն, ինչ հաճախ չի լինում պատերազմների պատմության մեջ: Բայց փառք ու պատիւ հայ արեան: 4-րդ հրեպանհի մարտկոցի պեպ երպասարդ սպայ Գուրգեն Տեր Մովսեսեանը կրակ կտրած վեր ցարկելով իր տեղեն, որոտաց. «Ես չեմ հնազանդի այդ որոշման, դա դաւաճանութիւն է: Ո՛չ ոք իրաւունք ունի այդպէս վարուելու Հայոց ճակատագրի հետ: Ես իմ թնդանոթներով այս իսկ թոպեին կը մեկնեմ ճակատը՝ մեռնելու: Ով պղամարդ է և հայու արին ունի իր երակներում՝ թող իմ երկից գայ»:

Մթնոլորտը մէկէն փոխուեցաւ: Կրտսեր սպայի մը համարձակ ժեստը սեւ ստուեր մը ձգեց զորահրամանատարութեան հրահանգին վրայ: Ընդհանուր ոգեւորութիւն մը ծայր տուաւ: Նժդեհ, հետեւելով Տեր-Մովսեսեանին, ոգեշունչ ու կրակոտ ճառ մը խոսեց կրկնելով և ւսելի պարզելով իր նախորդի սպարտական մտքերը: Տեղի տուաւ նաև ընդհանուր հրամանատարութիւնը: Գնդապետ Բեյ Մամիկոնեան, անտես առնելով քանի մը թոպէ առաջ կարդացուած իր հրահանգը, հրամայեց անմիջապէս կազմակերպուել եւ վերադառնալ Ղարաքիլիսէի թափուր մնացած դիրքերը»³⁴⁷:

Նախախնամության ոչ միայն ընտրյալը, այլև պարզեր... Ղարաքիլիսայի Աստեղային ժամը... Մեր պատմության գուցե վճռական ու ճակատագրական ակնթարթնե-

³⁴⁶ Նույնը, էջ 72:

³⁴⁷ ՀՅԴ գործիչ Վահե Արծրունու հուշերից՝ «Հայ-տաճկական պատերազմը և հայ սպայությունը», Դավաթյան, Մարության, էջ 163, հմմտ. Նույնը՝ Շատախ, Երևան, 2002, էջ 362-365:

րից մեկը, երբ հայկական բանակի սպան կանխորոշեց իրադարձությունների հետագա ամբողջ ընթացքը... Չլինե՞ր Տեր Մովսիսյանը, Աստված գիտե թե ինչ կլինե՞ր հետո... Կլինե՞ր լիակատար ջախջախում, նահանջ, մղձավանջ, վերջին հույսի մարում: Արդյո՞ք նաև նրան չենք պարտական Հայոց պետականության վերածննդի համար:

Հաջորդ օրը Դիլիջանի եկեղեցու մոտ տեղի ունեցավ մեծ հանրահավաք: Սարդարապատից ոգևորիչ լուրեր էին հասել: Դիլիջան էին լցվում կամավորականներ: Լինում էին կրակոտ ելույթներ, որոնք կոչ էին անում դիմադրել թուրքերին:

«Մայիսի 23-ին սրանալով Սարդարապատի առաջին հաղթանակի ոգեշունչ լուրը՝ բազմամարդ միտինգ գումարվեց եկեղեցու բակում, որտեղ կենաց ու մահու կռվի կոչով հանդես եկան Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր Մովսիսյանը, գեներալ Համասյանը և ուրիշներ»³⁴⁸:

«Ճառերից ինձ յաջողուեց լսել միայն երկուսը: Խոսում էր Գարեգին Նժդեհը: Շարերը ծանոթ են Նժդեհի պերճախօսութեան և հոեպորական կարողութիւններին: Բայց այդ օրուայ նրա ճառը խոր փայլորոտութիւն ձգեց բոլորի վրայ: Նրան յաջողուեց շարերի սրտի և հոգու մէջ նորից վառել հաւաքը դեպի մեր ժողովրդի ապագան: Ընդհանուր ցնծութեան մեջ նա կոչ արեց բոլորին անմիջապէս շարժուել դեպի Ղարաքիլիսէ, բռնել դիրքեր, ուր դեռ կանգնած էին նահանջած զորամասերից ոմանք եւ կեցնել թուրքերի առաջադացումը»³⁴⁹:

«Յեպոյ զարմանքով րեսայ կապիտան Մովսէսեանին: Նա բոլորովին կարծես վերացած էր: Իր պարթև հասակը, առնական կեցուածքը և զինուորականի կատարեալ ֆիզիքականը ինքնին արդէն մեծ փայտութիւն էին ձգում: Իր ուժեղ ձայնով այդ անզուգական հերոսը համեստորեն ասում էր. «Ես ճառ խոսել չգիտեմ. ես զինուորական եմ, ենթակա հրամաններին: Բայց մի բան լավ գիտեմ: Եթէ այդպէս շարունակուի, և մենք չկոռուենք թուրքերի դեմ, նրանք կոչնչացնեն բոլորովին ամբողջ հայութիւնը: Երկար մտածելու ժամանակ չկայ: Բոլորս մի մարդու պես՝ դեպի ճակատ»³⁵⁰:

Թորոսյանը շարունակում է. «Դիլիջանի եկեղեցու»³⁵¹ գաւիթի մէջ րեղի ունեցած միտինգից յետոյ, ամէն ոք շրտապում էր իր կարելին անել՝ օգնելու համար ճակատին: Դէպի Ղարաքիլիսա, — ահա միակ միտքը, որ պաշարել էր բոլորին: Դաշնակցական րեղական մարմինը եւ անհատ ընկերները գիշեր ցերեկ աշխատանքի վրայ էին եւ կազմակերպում էին պարենաւորման գործը զինուորական պատկան իշխանութիւնների հետ միասին: Կորպուսի շրտաբը լեցուն էր բազմաթիւ զինուորականներով, որոնք սրանում էին համապատասխան հրահանգները: Նազարեկեանը ինքն էլ վարակուեց ժողովրդի ընդհանուր խանդավառութիւնից: Մովսէսիանի հետ մտանք շրտաբը, ուր ես րեսակցութիւն ունեցայ զօր. Վիչչինսկիի (շրտաբի պետը) եւ գնդա-

³⁴⁸ Թորոսյան Հ. Գ., Սարդարապատի հերոսամարտը:

³⁴⁹ Թորոսյան Ս., «Հայ-թրքական պատերազմի օրերուն», Հայրենիք, Բոստոն, 1951, N 8, էջ 70:

³⁵⁰ Նույնը, էջ 72:

³⁵¹ Սբ Աստվածածին եկեղեցին է:

պետր Բէյ Մամիկոնեանի հետ: Գնդապետի ծայնը խռպոտել էր. երեք գիշեր գրեթէ չէր քնել: Արտակարգօրէն աշխոյժ՝ նա բառիս բուն իմաստով վազում էր ամէն կողմ եւ անում բազմաթիւ կտրուկ կարգադրութիւններ:

Առանձնաստեղծակից դուրս եկաւ զօրավարը: Դէմքը հանգիստ էր, բայց գունապ: Վերջին գերմարդկային փորձն էր անում նա՝ կանգնեցնելու համար թուրքական արշաւանքը: Այդ վայրկեանին անշուշտ նրա մտքովն անգամ չէր անցնում, որ այս ճակատագրական վայրկեանին որոշուելու էր մի մեծ պատմական հարց եւ որ 600 տարի իր անկախութիւնից զրկուած հայ ժողովուրդը պիտի հիմքը դնէր հայ անկախ պետականութեան շէնքին: Չեմ կարծում, թէ որեւէ մէկը այդ ժամանակ կը մտածէր այդ մասին: Բոլորի միտքն էլ զբաղուած էր գոյամարտով: Ապրիլ կամ Մեռնիլ: Ոչնչանալ կամ փրկել հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը: Առաջին շարժումները եղան Նժդեհի ձիաւոր գունդը եւ մեր մարտկոցը: Հետեւակային որոշ մասեր արդէն շարժուել էին առաջ: Մեզ հետ էին նաեւ Ղազախի գիւղացի կամաւորները: Անաղմուկ, ինքնավարահ, լուրջ դէմքերով հայ ժողովրդի այդ ընտիր զաւակները գնում էին դէպի մահ: Առ հասարակ այդ գիւղացի կամաւորների ներկայութիւնը մեծ ոգեւորութիւն առաջ բերեց կանտնաւոր զօրքերի մէջ: Ընդհանուր խանդավառութեան մասնակից չեղաւ միայն Անդրանիկը իր զօրամասով, որ չենթարկուելով զօր. Նազարբէկեանի հրամաններին՝ ինքնագլուխ կերպով հեռացեր էր Զալալ Օղլի (Ստեփանավան) եւ մինչեւ վերջն էլ չմասնակցեց կռիւներին...»³⁵²:

Եվ տեղի ունեցավ այն, ինչ կարելի է համարել հրաշք: Բարոյալքված ժողովուրդը, բանակը նետվեցին առաջ՝ դեպի Ղարաքիլիսա: Լոռու գյուղացիները միացան մարտնչող զօրքին: Առաջին մեկնողներն էին Ղազախի կամավորականները, Տեր-Մովսիսյանի մարտկոցը, Նժդեհի այրուծին, հետևակը: «Սպայութեան ու զօրքի տրամադրութիւնը շատ բարձր էր, նրանք գնում էին մեռնելու: Այստեղ պիտի ասել. Ղարաքիլիսա վերադառնալու գործի մեջ մեծ դեր խաղաց չորրորդ թնդանօթածիգ գումարտակի հրամանատար, երիտասարդ սպայ Մովսէսեանը: Առաջինը Մովսիսեանի թնդանօթածիգ գումարտակն էր, որ մեծ օվացիաներով ճանապարհուեց Ղարաքիլիսա»³⁵³:

Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանին մոտ կանգնած զինվորականներից մարտկոցի երկրորդ դասակի հրամանատար, շտաբս կապիտան Պետրոս Տեր-Պետրոսյանցը, որ կողք կողքի մարտնչում էր հրամանատարի հետ, կատարում նրա հրամանները, նկարագրում է իրադարձությունների ընթացքը Դիլիջանից մինչև ճակատամարտ և հերոսի նահատակությունը. «Ինձ համար, որը չի տիրապետում գրչին, դժվար է նկարագրել Հայաստանի պատմական այդ օրը, որն հավանաբար ապրելու իրավունք տվեց մեր ժողովրդին: Ժամերի ընթացքում կազմավորվեցին մի քանի գնդեր: Երեկոյան կողմ մեր մարտկոցը, որպես հեծելազորային-լեռնային հաշվարկ և կազ-

³⁵² Թորոսյան Ս., Ղարաքիլիսէի ձակատամարտը, Հայրենիք, Բոստոն, 1951, N 9, էջ 54:

³⁵³ ՀՅԴ Գյումրիի կենտրոնական կոմիտեի ղեկավար գործիչ, «Ժայռ» շաբաթաթերթի նախկին խմբագիր, բժիշկ Արշակ Ղազարյանի հուշերից (Ա. Ղազարյան, «Ռեզումեական տեսութիւն» օրաթերթ 1920, 22 նոյեմբերի, N 28, հմմտ. Դալլաքյան, Մարության, էջ 160:

մով ամենաուժեղը, հրաման ստացավ մտնել հեծելազորային ավանգարդի կազմը և շարժվել դեպի Ղարաքիլիսա: Աննկարագրելի է ոգևորությունը և հավատը հաջողության հանդեպ: Հինգ թուպեում մարտկոցը հանդես եկավ հանձին իր գեղեցկադեմ-հերոս հրամանատար կապիտան Մովսեսյանի: Նրան հավատում էր յուրաքանչյուր սպա և զինվոր: Ձիերի վրա, երգ ու պարով, մարտկոցը շարժվեց չլող «ուռա» կանչերի և ծնկաչոք կանանց օրհնանքների ուղեկցությամբ: Մարտկոցն ամբողջ գիշերը առանց ընդմիջման շարժվում էր առաջ և մայիսի 24-ին առավոտյան հասավ Ղարաքիլիսա, ոգևորությամբ վարակելով Ղարաքիլիսայի բնակիչներին, որոնք նույնպես կամավոր կերպով անցան մարտիկների շարքերը: Մարտկոցն այդ օրը հանգրվանեց Ղարաքիլիսայում, իսկ մայիսի 25-ի առավոտյան ուղղություն վերցրեց դեպի Ղշլաղ և Դարբաս գյուղեր, հեծելազորի ոչ մեծ ջոկարի հետ միասին: Դարպասում մարտկոցը կանգ առավ: Դեպի առաջնագիծ ուղարկվեցին հեծյալ հետախույզներ, թուրքերի գտնվելու վայրերը որոշելու նպատակով»³⁵⁴:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասին հիանալի գրքի հեղինակ է Միքայել Ամիրբեկյանը: Գիրքը, որ գեղարվեստական վավերագրություն է, ցավոք, լուրջ ուշադրության չի արժանացել: Գնահատել է պետք գործը, չհենվել միայն պատերազմական ժամանակների զեկուցագրերի, հրամանների, հետագա աղոտ հիշողությունների վրա: Անկասկած, արժեքավոր այս գործը նա գրել է՝ հանդիպելով ու գրուցելով Ղարաքիլիսայի այդ օրերի իրադարձությունների մասնակիցների հետ, խոսել է ականատեսների հետ, արդյունքում մենք ունենք հրաշալի պատմավեպ, որտեղ սուսկալի օրերի մոռացված իրադարձություններն են, դրանցում դերակատարում ունեցած զինվորականներ, կամավորականներ, մարդիկ:

Մեր հայրենակից, անվանի պատմաբան Աշոտ Հարությունյանը, որ լրջորեն ուսումնասիրել է Մայիսյան հերոսամարտերի պատմությունը, Տեր-Մովսիսյանի հրետանավորների աներևակայելի վարքագիծը համեմատում է 1812 թ. Բորոդինոյի ճակատամարտում հռչակավոր Ռուսկու հրետանավորների անմահ սխրանքի հետ³⁵⁵: «Ձորակի ծախ կողմում՝ Դարբաս և Հաջիղարա {Լեռնապար} գյուղերի

³⁵⁴ Մեծ Ղարաքիլիսայի մոտ 1-ին Հայկական հրաձգային բրիգադի 4-րդ լեռնային մարտկոցի ռազմական գործողությունների նկարագրությունը, Դավաքյան, Մարության, էջ 92-93:

³⁵⁵ **Հարությունյան Ա.**, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկասում 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 204:

Միքայել Ամիրբեկյանի գրքում մենք հանդիպում ենք երիտասարդ հրետանավորի մարդկային կերպարն արտացոլող հուզիչ մի պատմության: Կապիտանը գրկել էր փոքրիկ մի երեխայի, թևը դրել այս գեղեցիկ տղայի գլխի տակ, կարծես պաշտպանելու, գորովանք տածելու համար: Իսկ որտեղից հայտնվեց այս երեխան, որ հիմա իր հետ հայտնվել է ձակատային գծում: Երեխան հրամանատարի հետ պատերազմի դաշտում, առաջնագծում... Գաղթական որբերից է: Մարտկոցը հարկադրական նահանջ էր կատարում Կարսից, նահանջում էր Արգինեի ձորով, երբ կամուրջի տակ հայտնաբերեցին մի խումբ երեխաների: Նրանցից ավագը Գուրգենն էր: Տեղավորեցին սայլերի մեջ, կերակրեցին: Ճանապարհին ուրիշ երեխաներ էլ հավաքեցին: Ալեքսանդրապոլում բոլորին հանձնեցին ամերիկյան մանկատուն, բացի Գուրգենից: Գուրգեն Մովսիսյանը սիրեց իր անունը կրող փոքրիկին, վերցրեց իր հետ, խաղաղ ժամանակներում որդեգրելու նպատա-

միջև ընկած անտառապատ լեռների թեք լանջերին, դիրքեր էին գրավել հայկական առաջին հեծյալ բրիգադի առաջին գնդի հետիոտն դարձած մոտ երկու հարյուր մարտիկներ... Այսպեղ էր և հայկական բանակի փառաբանված 4-րդ մարտկոցը: Առաջին դասակը՝ երկու թնդանոթով, մարտկոցի հրամանատար, կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանի հրամանատարությամբ, կանգնել էր Դարբաս գյուղից փոքր-ինչ վերև՝ գերեզմանոցի մոտ, երկրորդը՝ էլի երկու հրանոթով, երկաթուղային կամուրջի մոտ, ուռենիների տակ: Ռազմաճակատի այս հատվածի հրամանատարը գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանն էր՝ Ղրիմի պատերազմում աչքի ընկած ռուսական հեծյալ բանակի հրամանատար Ադամ Կորգանովի որդին: Միջառասակ, չոր ու թուխ դեմքով, քառասունին մոտ մարդ էր, փոքրիկ, սև բեղերով: Հայկական բանակը սպեղծվելուց հետո նշանակվել էր հայկական հեծյալ բրիգադի հրամանատար, մասնակցել շար մարտերի և հիմա էլ այսպեղ՝ Ղարաքիլիսայի պաշտպանության աջ թևի հրամանատար և ընդհանուր հրամանատարի օգնական: «Բեյ Մամիկոնյանը նորից նայեց գեներալ Համազյանին³⁵⁶: «Սկսել»,— հրամայեց նրա սուր, հափու հայացքը: Բեյ Մամիկոնյանը շրջվեց դեպի կապավորը, ասաց.

— Հաղորդեք կապիտան Մովսիսյանին, թող կրակ բաց անի...

Ձախակողմյան լեռների լանջին՝ Դարբաս գյուղի գերեզմանոցի մոտ ձգվող փոքրիկ ձորակում, որոպաց հրանոթային համազարկը: Երկու արկ, սուվելով ու թրափելով ձորի սառնաշունչ օդը, թռան դեպի հեռուները: Դիպակետում բոլորը նայեցին թռչող արկերի ետևից: Դրանք պայթեցին հենց թշնամու առաջացող խմբերի մեջ: Շարքերը ցաքուցրիվ եղան: Կանաչ լանջին բարձրացան հողի սև սյուներ:

— Կապիտան Մովսիսյանն էր,— Նազարբեկյանը անշտապ հանեց հեռադիպակը, աչքերը կկոցելով՝ նայեց այն լեռնալանջին, որտեղ տեղավորված էր Մովսիսյանի մարտկոցը: Մանիշակագույն ցրվող ամպ էր չոքել գերեզմանոցի եզրին. չէր երևում ո՛չ մարտկոցը, ո՛չ էլ որևէ մեկը: Ձորից փչող հովը ծածանում էր մանիշակագույն ամպը, բայց այն համառաբար չէր ցրվում: Հնչեց երկրորդ որոպը: Նորից երկու ամպ թռան ձորի վրայով, պայթեցին թշնամու առաջ շարժվող շղթաների մեջ: Ասես ձայնակցելով Մովսիսյանի մարտկոցին, դեպի Ղշաղ գյուղը առաջացող զորքերի

կով: Իսկ երբ մարտկոցը տեղավորվեց Քափանակ գյուղում, կապիտանը կարգադրեց դերձակ Մուկուչին զինվորական շորեր կարել փոքրիկի համար: Վարպետը կարեց զինվորական վերնաշապիկ, շինել, լամպասավոր անդրավարտիք, կարակույե փափախ: Հագցրին, սագեց, երեխայի ուրախությանը չափ չկար: Փոքրիկը միշտ մարտկոցի հետ էր լինում թե՛ հանգստի և թե՛ պարապմունքների ժամերին: Ալեքսանդրապոլ մեկնելիս կապիտանը երեխային տանում էր իր հետ: Չճանաչողները հիացմունքով նայում էին ու մտորում. «Երևի մայրը մահացել է, հայրն էլ ստիպված վերցնում է իր հետ»:

Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռասևսկին(1871–1829) հայրենասիրության անօրինակ արարք է դրսևորել Բորոտինոյի ճակատամարտի ժամանակ, մարտկոցի մոտ տանելով իր 11 և 17 տարեկան հարազատ որդիներին: Ավագ որդին, մահացու կրակի տակ, տանում էր գնդի դրոշմ, իսկ կրտսերը քայլում էր հոր հետ: Այստեղ, ինչպես նկատում ենք, հրետանավորներին գրոհի տանելուց բացի, Ռասևսկու հետ համեմատելու այլ դրվագ կա: Տեր-Մովսիսյանն էլ իր հետ մարտկոցի մոտ էր տարել իր ապագա որդեգիր տղային՝ Գուրգենին: Նման չեն արդյոք հրետանավորներն իրենց վարքով ու վեհությամբ:

³⁵⁶ Գեներալ Համազյանը հրետանու ընդհանուր հրամանատարն էր:

վրա սկսեց կրակ տեղալ Ղշլաղ գյուղում կանգնած հրեպանային մարտկոցը: Սուվե-
լով թռան արկերը, ընկան սարալանջին: Մեկը ընկավ թշնամուց շար հեռու, մյուսը
պայթեց հենց շղթայի մեջ:

— Ո՞վ է կրակողը,— հարցրեց գեներալը:

— Կապիտան Վեքիլյանի մարտկոցն է,— պատասխանեց Համազյանը,— ջա-
հել է, բայց շնորհալի նշանառու է:

— Շնորհալի,— արձագանքեց գեներալը և ուզում էր ինչ-որ բան ասել, բայց այդ
պահին լեռների ետևից լսվեց թշնամու հրանոթների ձայնը, և նրա խոսքը կիսապ
մնաց: Երեք արկ սուվելով եկան, ընկան այն լանջին, որտեղ կապիտան Մովսիսյանի
մարտկոցն էր: Գերեզմանոցում, իրարից բավական հեռու, վեր բարձրացան երեք սև
հողեղեն սյուներ: Արկերը չէին հասել մարտկոցին:

— Պեպք է շարքից հանել թշնամու մարտկոցը,— չգիտես ում և ումից դժգոհե-
լով, ասաց Համազյանը:

— Գեներալ,— դիմեց Համազյանին Նազարբեկյանը,— ասում են՝ շնորհալի են,
բայց ինչու՞ չեն կրակում թշնամու մարտկոցի վրա, եթե շնորհալի են: Չեն հասկա-
նում, որ նախ անհրաժեշտ է շարքից հանել իրենց սպառնացող վրանգը...

Նազարբեկյանը դեռ չէր ավարտել միտքը, երբ բարձունքից նորից որոտացին
Մովսիսյանի հրանոթները: Այս անգամ արկերը սլացան ոչ նախկին ուղղությամբ,
այլ այն, որտեղից կրակում էր թշնամու հրեպանային: Գեներալ Համազյանը բազման-
շանակալից նայեց Նազարբեկյանին: Սա գոհ ժպտաց: Արկերը պայթեցին սարի
եզրում ինչ-որ տեղ, որը չէր երևում:

— Դիպան,— արձագանքեց Համազյանը ու, նորից ձեռքը կոխելով շինելի ծոցը,
ոգևորված քայլեց առաջ ու ետ: Նազարբեկյանը ուշադիր նայեց Համազյանին: Նա
չէր սիրում այդ անհանգիստ, փաքարյուն զինվորականին, բայց գիտեր, հավա-
պում էր նրա հմտությանը ու հիմա էլ հավատաց: Նազարբեկյանը աշխուժացավ,
առաջին անգամ շարժվեց տեղից, ինչպես հսկա փիղ, ծանր ու մեծ մոտեցավ Բեյ
Մամիկոնյանին»³⁵⁷:

«Թուրքական հարձակվող զորաշղթան մոտենում էր դանդաղ, ալեձև փափան-
վելով: Փոխգնդապետ Մելիք-Շահնազարյանը, հեռադիտակը աչքերից չհեռացնե-
լով, հեղում էր առաջացող թշնամուն, մեկ-մեկ շրջում դեմքը, նայում խրամափա-
վորված զինվորներին: Նրանց բոլորի դեմքին կարծես նույն դրոշմով փայլած էր.
«Գալիս են... ինչ է սպասում մեզ»: Կապիտան Մովսիսյանի մարտկոցից վզվզալով
թռան արկերը, պայթեցին թուրքական շղթաների մեջ՝ թրանիկ-թրանիկ...

Ամեն մեկին թվաց, թե հենց իր կրծքի փակ հնչեց այդ միտքն, համաչափ
ձայնը՝ թրանիկ-թրանիկ...

³⁵⁷ Ամիրբեկյան Մ., Վերջին հողակտորի վրա, էջ 256–257:

«Դարբաս գյուղից դեպի հարավ, գերեզմանոցի ծայրին, որտեղ կնճիռի նման ձգվում էր անտառապատ լեռներից իջնող լայնաբերան, ոչ խոր ձորակը, կանգնած էր կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանի մարտկոցը: Երեք դյուցմանոց երկու հրանոթ երախները պարզել էին դեպի արևմուտք և որսի շների նման կարծես հոփոփում էին երկինքը: Ձորակի երկու լանջերում կողք-կողքի քնել էին հրեփանավորները և դեռ ոչինչ չէր խանգարում նրանց կարճ, բայց անուշ քունը»³⁵⁸:

Նայեցեք կապիտան Տեր-Մովսիսյանի լուսանկարին ու այն համեմատության մեջ դրեք հեղինակի նկարագրության հետ: Կարծես թե նա մտքիկից տեսել է հրեփանավորին, ճանաչել է նրան վաղուց, շատ վաղուց. «Առաջին հրանոթի տակ, գլուխը դրած մի ժեռ քարի, քնած էր կապիտան Մովսիսյանը՝ թխահեր, բեղի սև, փոքրիկ սյունիկը արծվենի քթի տակ, սև հմայիչ աչքերը փակված թավ հոնքերի ստվերում»³⁵⁹:

— Թուրքական հեծելազորը...

Կապիտան Մովսիսյանը վազեց, թռավ մի գերեզմանաքարի, նայեց հեռադիրակով:

Հեծյալ զորախումբ էր, գալիս էր սրարշավ, իսկ ձախ կողմում լանջն ի վեր դեպի Արևասար բարձրունքն էին շարժվում թուրքական գումարտակի հետիոտն շրջանները: Նրանց ետևում երևում էին մի քանի եզ՝ գնդացիները մեջքների վրա: Թուրքական հրամանատարությունը հավանաբար որոշել էր անակնկալ գրոհով շարքից հանել իրենց այդ ամենաուժեղ հակառակորդին՝ հայկական հրեփանին: Ինչ անել... Կապիտանը մի արագ հայացք գցեց Արևասար բարձունքին՝ դատարկ էր: Հեծյալները, որոնք պետք է հսկեին ու պաշտպանեին մարտկոցը, դեռ չէին եկել գյուղից...

— Հովհաննիսյան, երկրորդ հրանոթի մոտ, մյուսները՝ հեծնել ձիերը, սպասել հրամանի, ճշաց գերեզմանաքարի վրայից Մովսիսյանը և արծվի նման թևերը պարզած՝ թռավ ձորակը, վազեց, չոքեց առաջին հրանոթի մոտ:

— Հովհաննիսյան, կարտեչով կրակ,— նորից անմարդկային, որոտընդոստ ճշաց Մովսիսյանը և նշանառություն բռնեց: Իրար ետևից որոտացին առաջին և երկրորդ հրանոթները: Արկերը թռան, պայթեցին օդում, ինչպես պողպատի անձրև մաղվեցին առաջացող հեծելազորի վրա: Նրա մարտակարգը խախտվեց, ձիերից շարքերը ծառս եղան, շարքերը թփոցով ընկան: Աղեխարշ խրխինջը, ընկած հեծյալների աղեկտուր կանչերը սարսափով լցրին կանաչ լանջահովիտը: Շփոթված հեծելախումբը մի պահ կանգ առավ, նորից անցավ գրոհի: Նորից որոտացին հրանոթները, նորից նրանց գլխին թափվեց մետաղի անձրև: Հեծյալների շարքերը նկատելի նոսրացան, բայց շատ էին, հաշվի չառան կորուստները, դարձյալ առաջ սլացան: Արդեն մոտ, բոլորովին մոտ հնչեց պայտերի ձայնը, լավեցին նույնիսկ ձիերի հևոցներ: Մովսիսյանը վազեց, թռավ իր ձիու վրա: Ձին փռացրեց ոունգները, մի խենթ պտույտ գործեց»³⁶⁰:

358 Նույնը, էջ 270:

359 Նույնը:

360 Նույնը:

Իրադրությունը դառնում էր սպառնալից, Ղարաքիլիսան շրջապատող բլուրների լանջերին տիրացած թուրքերը սկսեցին 5 գնդացիներից կրակ տեղալ հայկական գերեզմանատան ուղղությամբ, որտեղ Տեր-Մովսիսյանի հրետանին էր: Թուրքական կրակն աստիճանաբար դառնում էր ավերող, հասնում էր նպատակակետին: Մովսիսյանը ձգտում էր թուրքերին հետ քշել գրաված դիրքերից՝ բարձունքներից, բայց թուրքերն ավելի էին մոտենում: Նրանցից ոմանք հայտնվեցին հայկական դիրքերին մոտ տարածության վրա: Այդ ժամանակ հրազենային կրակի տակ հայտնվեց հետախուզության մեկնած հեծյալ ջոկատը, տրոհվեց առանձին մասերի ու նահանջեց: Իրադրությունը միանգամից լրջացավ: «Մարտկոցի հրամանատար կապիտան Մովսիսյանը հրամայեց ինձ, իմ II դասակով արագությամբ շարժվել առաջ՝ N 752 բարձունքի լանջը և գնդակոծել Արչուր գյուղը, իսկ ինքը I դասակով, ենթասպա Մանասյանի հետ թեքվեց դեպի ձախ՝ գերեզմանատուն, — հայտնում է Պետրոս Տեր-Պետրոսյանը:— Ես իմ դասակով, քառաբորով վարձով բարձրացա 752 բարձունք, դիրք գրավեցի և սկսեցի հրաձգությունը: Հանկարծ բարձունքում 200 քայլի վրա անսպասելի հայտնվեցին թուրքերը և մեզ վրա բացեցին շեշտակի գնդացրային և հրաձգային կրակ: Պարզվեց, որ մեր ուղեկալը, առանց զգուշացնելու լքել է 752 բարձունքը, և թուրքերը մեզ հանկարծակի են բերել:

Շնորհիվ այն բանի, որ բոլոր զինվորներն ունեին ձիեր, վարժեցված և կոպված էին մարտերում, ինձ հաջողվեց առանց խուճապի վերցնել հրանոթները և նահանջել: Գնդացրային կրակից փրկվեցինք շնորհիվ խանդակների, սակայն կորցրինք երկու զինվորի:

Կապիտան Մովսիսյանը, գերեզմանատանից կատարելի կրակ տեղալով թուրքերի վրա, օգնեց ինձ իմ դասակով հեռանալ որոշ տարածություն: Հավասարվելով Դարպաս գյուղին, ես բաց դիրքից կրակի տակ առա թուրքերին, որոնք իջնում էին 752 բարձունքից, նպատակ ունենալով ձախից՝ անտառով շրջանցելու մեզ, կտրելու դեպի Ղարաքիլիսա տանող մեր նահանջի ուղին: Իսկ դա միակ նեղ արահեպն էր, որ տանում էր Ղարաքիլիսա»³⁶¹:

«Այն ժամանակ վրայ հասավ այն խորհրդով հարուստ վայրկեաններից մէկը, երբ անհատը բարձրանում է շրջապատից մահու վճռականութեամբ եւ խիզախօրեն քաշ է փալիս իր յետևից ամէնքին-լինին նրանք արի՛ թե անարի-դեպի լինել-չլինելու «մի շքեղ ու զարհուրելի ճակատագիր»: Հրետանիի սպայ Տէր Մովսէսեանն եղավ այդ քաջամարտիկ, նախախնամական ընտրեալը, որ իր թնդանօթներից յոյսը կտրած, մի հիսնեակ ձիավորների զլուխն անցաւ եւ թշնամու շարունակուող զարհուրելի կրակի տակ, մրկաշունչ արշաւով դէպի թշնամին խոյացաւ մահու գնով, թիկունքից նրան զարկելու համար: Քաջարի այս հիսնեակի եւ իր խիզախ առաջնորդի համար երկընտրանքը յստակ էր ու անդառնալի՝ մահ կամ Յաղթանակ: Նորանոր համազարկերի փազնապով բռնուած

³⁶¹ Դալլաքյան, Մարության, էջ 93:

թշնամու եւ... գլխապետ Տեր Մովսեսեան իր մրրկոյ սլացքի մէջ կրծքից զարկուած դիաթավալ ընկաւ հազիւ մրմնջալով՝ «մի՛ թողէք դիակս թշնամու ձեռքին» եւ շունչը փչեց»³⁶²:

Կապիտան Մովսիսյանը,— գրում է Տեր Պետրոսյանցը,— զգալով մահացու վտանգը, հրամայեց հրեպանավորներին և հեծյալներին դիմել գրոհի, ինքն անցնելով նրանց գլուխ, թողնելով ինձ մի քանի հրեպանավորի, որոնց հետ ես շարունակեցի գնդացրային փարափի փակ կրակել թշնամու վրա: Թուրքերը մեզնից բարձր դիրքում էին և հնձում էին գնդացիրներով: Հազիվ փրկվեցինք ամրությունների շնորհիվ: Ընկան մի քանի հրեպանավորներ, փապալվեցին շար ձիեր: Հանկարծ նկատեցինք, թե ինչպես հրամանատար կապիտան Մովսիսյանը ընկավ ձիուց, իսկ ձին սլացավ մի կողմի վրա: Հրեպանավորներն ու հեծյալները ինձ հետ միասին նետվեցին առաջ, բարձրացրին նրան, բայց մեր հերոս հրեպանավորն այլևս չկար: Գնդակը խոցել էր որովայնը: Նա հասցրեց ասել. «Զթողնեք ինձ այսպեղ և վրեժս կլուծեք»:

Իրադրությունն ավելի վարթարացավ: Բոլոր հեծյալները, հաշվարկը թողնելով, հրանոթները, հրացաններն առած նետվեցին առաջ՝ կանչելով. «Չկա հրամանատարը, էլ ինչու՞ ապրենք մենք»: Գնդացրային և հրացանային աներևակայելի կրակի փակ, երբ գնդակներն ընկնում և չորս կողմը փոշի էին բարձրացնում, ինձ վիճակվեց վարճով առաջ գնալ և հորդորելով հավաքել ու վերադարձնել նրանց մարտկոցի մոտ: Կապիտան Մովսիսյանի ազնիվ զավակները՝ բազմաթիվ հերոս զինվորներ, որոնց քանակն այդ ժամանակ ինձ հայտնի չեղավ, իրենց գլուխը խոնարհեցին հանուն Հայրենիքի: Մեր գրոհը, որ խլեց թանկագին հրամանատարի և շար զինվորների կյանքը, հարկադրեց արդեն N752 բարձունքից իջած թուրքերին կրկին բարձրանալ վեր ու ամրանալ այնտեղ: Բաց փարածքում մնալը՝ երբ մեզնից վեր թուրքերն էին, անհնարին է»³⁶³:

Ստանձնելով հրամանատարությունը՝ Պետրոսյանցը հրանոթներով, նեղ արահետով դուրս եկավ խճուղի՝ մարդկանց կոչ անելով հրամանատարի վրեժը լուծել: Հասան Ղշլաղ և մինչև երեկո հրետակոծության ենթարկեցին բարձունքն ու անտառը՝ հնարավորություն չտալով թուրքերին բարձունքից իջնել: Առավոտից մինչ կեսօր արձակվել էր 2000 արկ: Ոչնչացվեցին թուրքական գնդացիրները: Իրադրությունը փրկվեց Տեր-Մովսիսյանի ու իր մարտիկների կյանքի գնով: Երեկոյան տեղ հասավ հետևակը՝ մարտկոցներով, և վստահ ու կանոնավոր շարքերով անցավ հարձակման և գրավեց բարձունքը: Թուրքերը լքեցին բարձունքը՝ թողնելով զենք, զինամթերք ու անթիվ սպանվածներ³⁶⁴:

³⁶² Ղարաքիլիսայի ձևկատամարտի վաշտապետ Վախթանգ Տեր-Հարությունյանի հուշերից, Դալլաքյան, Մարուքյան, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 181–182:

³⁶³ Մեծ Ղարաքիլիսայի մոտ 1–ին հայկական հրաձգային բրիգադի 4–րդ՝ լեռնային մարտկոցի ռազմական գործողությունների նկարագրությունը, Դալլաքյան, Մարուքյան, էջ 93–94:

³⁶⁴ Վավերագրերից մեկում ուշադրություն է գրավում Մելիք-Փարսադանով ազգանունը: Դա 5–րդ լեռնային մարտկոցի ենթասպան է, ով, կարծում ենք, կապանցի է: Չէ որ Հայոց աշխարհում միակ Մելիք-Փարսադանյանները Կապանի Բեխ գյուղից են (1–ին Հայկական հրաձգային հրետա-

Կրկին դիմենք գեղարվեստական գրականությանը. «Մովսիսյանը նորից նայեց պոպո արևին, նայեց թշնամուն: Հետզհետե ուժեղանում էր քառապորոպի մոտեցող ձիերի փնչոցը, պայտերի դղիրդը: Արդեն մոտ էին, հարձակման ամենահարմար պահն էր, այդ պահը չէր կարելի բաց թողնել: Մովսիսյանը զգաց, հասկացավ այդ, ձայն տվեց.

— Հառնջ, քաջեր... ի մնրտ, հանուն ազատ Հայաստանի...

Կապիտանի վերջին խոսքերը դրոշի նման փողփողացին սրարշավ առաջ թռած նրա ձիու ցնցումից: Քառապորոպի սլացան և մյուս ձիերը»³⁶⁵:

Շարունակությունը կապիտանի հաղթական սրամարտն է թուրք սպայի դեմ և ընկերների՝ Օնոյի, Սուրենի, Շմոյի սխրանքները:

«Հանկարծ Արևասարում ճպուռի նման ճարճաբեց ինչ–որ գնդացիր: Կարծես մեկը փայտի հարվածով ուժգին խփեց Կապիտան Մովսիսյանի կրծքին: Օրորվեց, ընկավ... Նրա գլխավերևում սկսեց պտտվել երկինքը, նրա մեջ էլ՝ արևը, ինչպես անպարզ երազում գետակն ընկած կարմիր խնձոր. անհասկանալի, խառնիխուռն շշուկներ, ինչ–որ փեղ կեռնեխի կուշտ կշկշոց...

Զինվորները շրջապատեցին, ծունկի եկան.

— Ինչ եղավ, հրամանատար...

— Կրծքին է կպել:

Մովսիսյանը բացեց աչքերը, պղտոր հայացքով նայեց զինվորներին, նրանց գլխավերևում կախված արևին. արդեն լրիվ դուրս էր եկել, բայց կարծես մեռելի չոված ու սառած աչք լիներ...

— Տղերք, չգցեք ինձ անօրենների ձեռքը...— վիրավորը կոթնեց արմունկներին, փորձեց բարձրանալ: Նորից ընկավ, վերջին անգամ խոր ու սուլելով շնչեց հայրենի երկրի զովաշունչ օդը, անշարժացավ:

Զինվորները սիրված հրամանատարին առան ուսերի վրա, իջան դեպի Դարբաս գյուղը: ...Հրեպանավորներն ուսերի վրա հրամանատարին իջեցրին մինչև Դարբաս գյուղը: Դեռ գյուղ չմտած՝ հանդիպեցին հեծյալ խմբի փղաներին, որոնք պետք է պաշտպանեին մարտկոցը, բայց իջել էին գյուղ, մնացել այնտեղ: Զոկի հրամանատար Հովհաննես Հովհաննիսյանը, որ գնում էր թափորի կողքից, ճանաչեց նրանց, դուրս եկավ գլխահակ քայլող հեծյալների դիմաց, հայիոյեց.

Դարբասում հրեպանավորները Մովսիսյանի դիակը տեղավորեցին կառքի մեջ, փարան դեպի Ղարաքիլիսա: Ղշաղ գյուղի փղաները լսել էին իրենց հրամանատարի

նային բրիգադի 5–րդ մարտկոցի հրամանատար Ի. Վեքիլովի զեկուցագիրը, 14 հունիսի 1918 թ., Դալլաքյան, Մարուքյան, էջ 60):

Ենթասպա Մելիք–Փարսաղանյանին հիշատակում է նաև Հրանտ Ավետիսյանը. «Մայիսի 28–ին Ղշաղից հյուսիս դիրքեր գրավեց միակ հրանոթը՝ ենթասպա Մելիք–Փարսաղանյանի հրամանատարությամբ» (Հ. Ավետիսյան, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Երևան, 1998, հմմտ. Դալլաքյան, Մարուքյան, էջ 229):

³⁶⁵ Ամիրբեկյան Մ., էջ 272– 273:

զոհվելու լուրը, հրանոթները թողել էին ուռենիների փակ, եկել սպասում էին: Երբ դիակառքը մոտեցավ, բոլորը արտասվելով եկան, գրկախառնվեցին ընկերների հետ:

Սգո թափորը մեծացավ, ձգվեց քաղաք: Այստեղ էլ միացան բնակիչները, և Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու բակում արդեն հսկայական բազմություն դարձավ:

Հերոսի դիակը դրեցին մի սև, մամոտրած գերեզմանաքարի վրա: Փոքրիկ որբուկը, որին մոռացել էին մի պահ, կարծես դուրս սողաց հավաքվածների ոտքերի փակից, եկավ, կանգնեց դիակի գլխավերևում: Մեծերին նայելով՝ չէր արտասվում, բայց նրա ներկայությունը, զինվորականի նրա փեսքը ինքնին այնքան հուզիչ էին, որ բոլորը լաց եղան:

Խաչով-խաչվառով եկեղեցուց դուրս եկավ ավագ քահանան՝ փեր Խորենը, եկան և ռազմաճակատի հրամանատար Բեյ Մամիկոնյանը, հրետանու գեներալ Համազյանը, գեղապետ Ղորղանյանը, շրաբի պետ, փոխգնդապետ Մացնիկը և այլ բարձրաստիճան հրամանատարներ: Կարճ, բայց սրտահույզ խոսքեր ասաց գեներալ Համազյանը.

— Հայ ժողովուրդը իր պատմության ընթացքում շատ հերոսներ է ծնել: Կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանը այդ հերոսներից մեկն էր, որին դեռ երկար, շատ երկար կհիշի երախտագետ ժողովուրդը: Նա մեր օրերի, մեր ծանր, փորձություններով լի ժամանակի Սասունցի Դավիթն էր, որ էպոսի անմահ պատանու պես իր բարի սրտով սիրեց իր ժողովրդին և իր ջախել կյանքը, իր վիթխարի ուժը նվիրաբերեց նրա ազատության գործին:

Մնան բարով, մեր թանկագին ընկեր, մեր նորօրյա հերոս...

Հուզմունքը սեղմեց ծեր գեներալի կոկորդը, չկարողացավ շարունակել, աչքերը լցվեցին արցունքներով: Բան հասկացավ գեներալի խոսքերից, թե չէ, փոքրիկ որբուկը հանկարծ լաց եղավ: Նրան արձագանքեց ժողովուրդը. լալիս էին կին ու տղամարդ, լալիս էին մեծ ու փոքր:

Հրաժեշտի խոսք ասաց շրաբի պետ Մացնիկը: Նա էլ կարճ, բայց հուզմունքով բնութագրեց զոհված հրամանատարին, հետո հրապարակեց հրամանատարության որոշումը՝ կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանին երմահու Գևորգյան չորրորդ աստիճանի խաչով պարգևատրելու և հայկական չորրորդ լեռնահրաձգային մարտկոցը նրա անունով կոչելու մասին:

Օդում ճոճելով ադամանդյա խաչը՝ մոտ եկավ փեր Խորենը³⁶⁶ և այն է՝ ուզում էր թաղման աղոթք ասել, մեկ էլ ժողովրդի մեջ նկատեց ինչ-որ շարժում: Մանր աչքերը կկոցելով, նայեց այն կողմը: Բազմությունը ճանապարհ էր բացում զինվորների առաջ: Տեր Խորենը սպասեց մինչև մոտեցան: Մարտկոցի տղաներից էին՝ Սուրենը և Մարկոսը: Մինչև այստեղ ճառեր էին ասում, նրանք գնացել էին քաղաք, շրապ պատրաստել տվել մի դագաղ, բերել, որ առանց դագաղի չթաղեն սիրված հրամանատարին: Տարբեր փայտերից շրապ պատրաստված դագաղ էր, չէին հասցրել նույնիսկ ներկել, զարդարել: Բերին, իրենց ձեռքերով հրամանատարին տեղավորեցին մեջը: Այդ ժամանակ եկավ **Գուրգեն Մովսիսյանի հորեղբոր տղան: Միակ**

³⁶⁶ Տեր Խորեն Խանգաղյան, Ղարաքիլիսայի հոգևոր հովիվ, ավագ քահանա, ուսուցիչ: Նրա մասին՝ Վ. Տեր խաչատրյան, Խօրեն ք. Խանգաղեանի յոթելեանը, Արև, Բաքու, 1916, N19:

հարազատն էր: Խնդրեց դիակը տեղափոխել Դիլիջան: Կիսապ թողեցին փորվող գերեզմանափոսը: Դագաղը նորից դրեցին կառքի մեջ, և բազմության լաց ու կոծի ուղեկցությամբ մարտկոցի տղաները՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Սուրեն Եղշապյանը և Մարկոս Սուքիասյանը փարան Դիլիջան, առանց հանդիսավորության թաղեցին եկեղեցու բակում»³⁶⁷:

* * *

Ղարաքիլիսայում Տեր-Մովսիսյանի մարտկոցի գործողությունների ու նրա հրամանատարի՝ հերոսաբար զոհվելու մասին Ս. Թորոսյանը գրում է. «Ճանապարհը դէպի Ղարաքիլիսէ համեմատաբար անելի ազատ էր: Գաղթականութեան մեծ մասը արդէն անցել էր: Իրիկնադէմին հասանք Ղարաքիլիսէ, եւ մեր մարտկոցը դիրքեր գրաւեց Դորպաղ³⁶⁸ գիւղի մօտ, Ղարաքիլիսիեից ոչ շատ հեռու: Միւս օրը առաւօտեան սկսուեց պատմական ճակատամարտը: Դիրքերը մի քանի անգամ անցան ձեռքից ձեռք: Թուրքերը ամէն գնով աշխատում էին գրաւել Մայմեխի բարձրունքներն ու կրակի տակ առնել Դիլիջան-Ղարաքիլիսէ խճուղին եւ հետագային փորձել կտրելու մեր զօրամասերը Դիլիջանից՝ անցնելով նրանց թիկունքը: Մեր մարտկոցը անդադար ունենալու էր թրքական դիրքերը: Թշնամին մի քանի անգամ մօտեցաւ մարտկոցին, բայց Մովսէսեանը կարտեջ կրակով նրանց յետ շարտեջ՝ մեծ կորուստներ պատճառելով: Թուրքերը գազազած էին: Կենտրոնացնելով մեծ ոյժեր՝ նրանք ուժեղ գրոհ փուխ եւ գրեթէ հասան մարտկոցին: Մի վայրկեան եւս, եւ յառաջացած ու անպաշտպան մնացած մարտկոցը պիտի գերի ընկնէր ձեռքը:

Մովսէսեանը, սակայն, չկորցրեց իր պաղարհունութիւնը եւ հերոսական գրոհով փրկեց թնդանօթները: Հաւաքեց զինուորների մի մասը, դարձրեց նրանց հետիոտն եւ, առնելով իր հետ նաեւ ձիաուր հետախուզական խումբը գնդացիների հետ միասին, ուղղակի ընկաւ թշնամու մէջ: Թուրքերը, անակնկալի գալով, մեծ զոհերով նահանջեցին: Թնդանօթները փրկուած էին եւ աւագ սպայի առաջնորդութեամբ նահանջեցին, իսկ ինքը՝ կապիտան Մովսէսեանը, այս աննման հայ սպան, հերոսաբար ընկաւ թշնամու գնդակների տարափի տակ: Կային նաեւ վիրաւորներ, որոնց մէջ եւ իմ եղբայրս:

Կառքի հետ միասին ես գտնուում էի մէկ քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ: Արագօրէն կապելով վիրաւորների վերքերը՝ մարտկոցի հետ միասին նահանջեցինք Ղարաքիլիսէ: Դորպաղի կոհիւր վերջացաւ: Երկու կողմերն էլ ունեցան մեծ կորուստներ: Մարտկոցը սուգի մէջ էր: Վերցնելով Մովսէսեանի դիակը՝ թնդանօթի վրայ դրինք զայն եւ այնպէս բերինք Դիլիջան, ուր տեղի ունեցաւ հերոսի թաղումը: Մովսէսեանը ոգին էր ամբողջ մարտկոցի: Նրա մահից յետոյ, ընդհանուր շուարումի մէջ արագօրէն քայքայուեց այս զօրամասը: Զինուորների մէկ մասը անցաւ Զանգեզուր, մնացած մասն էլ միացուեց ուրիշ մարտկոցի»³⁶⁹:

³⁶⁷ Ամիրբեկյան Մ., էջ 276–278:

³⁶⁸ Դարպաս գյուղը:

³⁶⁹ Թորոսյան Ս., Ղարաքիլիսիի ճակատամարտը, Հայրենիք, 1951, N 9, սեպտեմբեր, էջ 54–55:

Վստահորեն կարելի է պնդել, որ Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը պյունեցի է, Կապանի Շիկահող գյուղից, հայտնի Տեր-Մովսիսյան-Մելիք-Նուբարյան տոհմից: Նա ծնվել է 1893 թ.–ի մայիսի 16–ին գյուղի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու դպիր Դանիել Տեր-Մովսիսյան-Մելիք-Նուբարյանի ընտանիքում: Զափաբերական մատյանում նա կնքվել է Ամովս Տեր-Մովսիսյան: Սակայն դա չպետք է մոլորություն առաջացնի, քանի որ քիչ չեն դեպքերը, երբ մարդիկ հետագայում չեն կոչվել ավագանի անունով: Իսկ հետագայում գյուղում նրան ճանաչել են երկու անունով: Տեր-Մովսիսյանի՝ որպես Գուրգեն Ղարաքիլիսայում զոհվելու մասին հիշում էին համագյուղացիները, այդ մասին ավելի լավ գիտեն հարազատները:

Կա նաև անհերքելի, բացառիկ մի ապացույց: Դա Առաջին աշխարհամարտի կամավորական, Գեորգիկյան Խաչի ասպետ, Ծավ գյուղից Բագրատ Հարությունյանի հուշագրությունն է³⁷⁰: Հարությունյանը պատահական անձնավորություն չէր, առասպելական կյանք է ունեցել: Բաքվում սովորել է ռուսական գիմնազիայում, ստացել ռուսական կրթություն, կամավոր մեկնել Կովկասյան ճակատ, մասնակցել Դիլմանի ճակատամարտին, Վանի, Բիթլիսի գրավմանը, Կարսի պաշտպանությանը, Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին, Գարեգին Նժդեհի հետ կողք կողքի կռվել Զանգեզուրի համար, ապա 1937–ին բռնել աքսորի ճանապարհը... Ամեն անգամ, երբ խոսք էր լինում Սարդարապատի մասին, նա ասում էր, որ ինքը հպարտանում է Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանի նման հայրենակցով:

Տեր-Մովսիսյանին Հարությունյանը ճանաչել է 1917–ի փետրվարից. «Գնում, ներկայանում եմ 4–րդ հայկական հեծյալ լեռնային մարտկոցի պետին: Կապիտան էր՝ կուրծքը խաչերով զարդարված, սկսած «Սվյատա Աննա»–ից, հարց ու փորձ է անում՝ ով ես, որտեղից: Պատասխանում եմ: **Զարմացած նայում է՝ հայրենակիցներ ենք,— ասում է,— ես էլ շիկահողի եմ: Դա Գուրգեն Մովսեսովն էր: Առնական, գեղեցիկ փղամարդ էր՝ առինքնող, խոշոր աչքերով, ասաց, որ ես կլինեմ իր թիկնապահը:**

Շուրով փռելի ունեցավ Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, սկսվեց ռուսական բանակի անկանոն նահանջը. «Братыи, за кого воюет русский солдат? Разве русскому мужику нужна земля?»,— ասում էին ռուս զինվորները և վայր դնում զենքը: Ռազմաճակատը մերկանում էր, ռուսների փոխարեն թուրքերի դեմ պիտի հայերը կանգնեին: Այդ ժամանակ Կարսի հույները որոշեցին առանձին զորաջոկատ կազմել՝ մեկնել Սարիղամիշ՝ հայերին օգնելու համար:

Սարիղամիշի ճանապարհին շուրջ 200 հույներ գիշերում են թուրքական մի գյուղում՝ արժանանալով թուրքերի «սիրալիր ընդունելությանը», սակայն ենթարկվում գիշերային հարձակման և կոտորվում: Հրաշքով փրկված՝ մի քանիսը փախչում են

³⁷⁰ Առաջին աշխարհամարտի կամավորական, 1937 թ. աքսորական, մի շարք մարտերի մասնակից, Զանգեզուրի գոյամարտի զինվոր, հուշագրությունների հեղինակ: Հուշագրությունները պահպանվում են մեզ մոտ: Նրա մասին հանգամանորեն՝ Սմբատյան Գ., Երկաթե վարագույրից այս կողմ, Երևան, Զանգակ, 2009:

Կարս, ներկայացնում եղելությունը: Դա անչափ ծանր տրավմորոություն է թողնում Տեր–Մովսեսովի վրա, և նա որոշում է վրեժխնդիր լինել զոհված հույների համար: Մշակվում է գործողության պլան, որին մասնակից է դառնում նաև Հարությունյանը:

«Մովսեսովը կանչում է ինձ և հայրնում, որ փոխում է իմ գործը: Տխրում եմ: Իսկ նա ասում է, որ ավելի կարևոր գործ կա, որ թուրքերը պատրաստան պիտի տան մեր եղբայրների արյան համար: Ինձ հանձնարարեց ղեկավարել մարտկոցի հետախուզությունը: Մարտկոցը Տեր–Մովսեսովի հրամանատարությամբ շարժվեց Սարի-ղամիշի ուղղությամբ: Ես հետախույզների իմ խմբով գնում եմ առջևից: Բռնում ենք երկու հեծյալի, որոնք ներկայացան որպես ասորիներ: Մեկը՝ 40 տարեկան, մյուսը 18 տարեկան էր, լեզուն չգիտեր: Լամպի լույսի տակ նրանց քննեց Տեր–Մովսեսովը, հետո ինձ հանձնարարեց շարունակել քննությունը: Երբ ջախելը կոացավ, նկատեցի գիմնագիտի հագուստի կոճակները: Թուրքիայում ինչ գիմնագիտ: Ճնշեցի, ջախելը խոսեց ոռուսերեն, ասաց, որ ինքը Բաքվից է, թուրք է, բժիշկ Խուրշուդ Բեկի եղբայրն է և հանձնարարություն է կատարում, տեղյակ է հույների ողբերգությանը... Խուզարկեցի և հայրնաբերեցի ռազմական այնպիսի քարտեզ, որ միայն բարձր հրամանատարության մոտ է լինում: Մովսեսովը հանձնարարեց ինձ առանց աղմուկի ոչնչացնել երկուսին էլ: Կամրջի տակ լուծվեց նրանց հարցը: Գիշերեցինք մոլուկանների գյուղում, առավոտյան շրջապատեցինք գյուղը, թնդանոթները ուղղեցինք խոտի դեզերին: Գյուղը հրդեհվեց: Կենդանի մարդ գրեթե չարձավ»³⁷¹:

Շուտով եղավ հայրենակիցների երկրորդ հանդիպումը, այս անգամ Ղարաքիլիսայում: Կռվող զինվորի, ականատեսի աչքերով է նկարագրված Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը. «Թուրքերը գրոհում են, ոռուսերն այլևս չկան, իսկ մենք նահանջում ենք: Ընդհանուր հրամանատարը գեներալ Նազարբեկովն է: Հասնում ենք Ալեքսանդրապոլի մարտույցներին: Մենք արագորեն նահանջում ենք դեպի Ղարաքիլիսա: Համամյուլի տափաստանը թուրքերը գրավել են: Ալեքսանդրապոլի գունդը փախուստի է դիմում: Ճանապարհը լեփ–լեցուն էր գաղթականներով: Այդ օրհասական պահին Մովսեսովը հրամայում է կանգ առնել և թնդանոթային կրակի տակ վերցնել թուրքերին: Թնդանոթները գործում են անդադար: Կռվի պահին ձիուց գլորվում է Մովսեսովը: Դա Ղարաքիլիսայի մոտ էր՝ գետի մյուս ափին: Թվում է՝ ամեն ինչ վերջացած է: Հանկարծ Համամյուլի³⁷² կողմից երևաց հեծելագործը: Պարզվեց, որ դա Նժդեհն է՝ իր 400 զինվորներով: Նա մաքրեց հարթավայրը, թուրքերը նահանջեցին սարերը: Նժդեհը հասավ մեզ և, տեսնելով զոհված Մովսեսովին, մոտեցավ, գրկեց նրան, շուրթերը դրեց շուրթերին և ուղղակի ողբաց. «Ո՛ւմ համար կյանքդ տվիր, սիրելի՛ Գուրգեն»: Մովսեսովի դիակն այդպեղից փոխադրեցինք Դիլիջան և այնտեղ էլ հողին հանձնեցինք»³⁷³:

³⁷¹ Երկաթե վարագույրից այս կողմ, էջ 183–184:

³⁷² Սպիտակը:

³⁷³ «Հորիզոն»–ը իր 1918 թ. հունիսի 1–ի (N 104) և 2–ի (N 105) համարներում գուժում է «Գուրգեն Յովհաննիսեան Մովսեսեանի» մահը և ցավակցություն հայտնում ՀՅԴ Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի, Հայ զինվորական խորհրդի մարմնի, հարազատների, բարեկամների անունից և տեղեկացնում Թիֆլիսի Վանքի եկեղեցում տեղի ունենալիք հոգեհանգստի մասին: Փակվումի:

Իր բազմաթիվ զրույցներում արդեն ծերունագարդ զինվորը բազմիցս նշում էր, որ Մովսեսովին թաղել են Դիլիջանի եկեղեցու բակում, որ բոլորը, այդ թվում՝ Նազարբեկովը, սիրում էին նրան, որ նրան դիմում էին «սիրելի Մովսեսով», որ նա հայտնի էր «любимец армии» (բանակի սիրելի) անունով:

Հարությունյանը նաև նշում էր, որ Տեր-Մովսեսովի նկատմամբ խորին հարգանք է ունեցել 7-րդ առանձին կովկասյան բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Չեռնոզուբովը, որը հրամայում էր ներկաներին ոտքի կանգնել և պատիվ տալ կապիտանին, երբ նա մտնում էր գեներալի մոտ³⁷⁴:

Վերադառնանք «Վերջին հողակտորի վրա» վեպում հանդես եկող հրետանավորի միակ հարազատին՝ հորեղբոր տղային: Այդ նա խնդրեց նահատակված Գուրգենին տեղափոխել Դիլիջան և հուղարկավորել այնտեղ: Ուշադրություն դարձնենք՝ ոչ թե Խաջթառակ գյուղում: Ի դեպ, հայտնի է, որ Խաջթառակում թաղված զինվորականի գերեզմանաքարին մահվան տարեթիվ է նշված 1919 թվականը: Անվիճելի է, որ հայտնի հրետանավորի հորեղբոր տղան նշանավոր հոգևոր և հասարակական գործիչ, վառ հայրենասեր, 1865-ին Շիկահողում ծնված Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս, Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանն է: Այդ ժամանակ նա Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի՝ գաղթականության գծով հանձնաժողովի նախագահն էր, եկեղեցու բակում ելույթ ունեցողներից: Հոգևոր գործիչը Նազարբեկովին հորդորել է ճակատամարտ տալ, զորքին և ժողովրդին դիմադրության կոչ է արել³⁷⁵:

Մեսրոպն ու Գուրգենը եղել են Վարդան ու Դանիել եղբայրների որդիները (հիմք՝ Շիկահողի եկեղեցու չափաբերական մատյանը և հարազատների վկայությունները):

Ինչ Հովհաննիսյան: Խառը ժամանակներ էին: Ինչպես Իջևանի, Ղարաբաղի, Ախալքալաքի ու Ախալցխայի դեպքում, սա էլ գուցե հերթական շփոթմունք է: Չմոռանանք, տասնյակ տարիներ Խաջթառակ գյուղում կարծում էին, որ իրենց գյուղում թաղված է Ղարաբիլիսայի ճակատամարտի մարտկոցի հրամանատարը: Ինչու՞ այդ ժամանակ կամ դրանից հետո մեկն այդ կողմերից հանդես չեկավ հրետանավորների մասին որևէ հուշով և չիրապարակեց լուսանկարը... 100 տարի անց արդեն դժվար է Թիֆլիսի հարազատների ժառանգներին հայտնաբերելը: Թեև պիտի ասել, որ այդ ժամանակ բազմաթիվ շիկահողցիներ և գորիսաբնակ շիկահողցիներ փոխադրվել էին մի շարք կենտրոններ, այդ թվում՝ Թիֆլիս, բնակվում էին այստեղ, որտեղ և սովորել է հրետանավորը: Լավ, իսկ ինչու՞ այսքան ժամանակ հարազատներից որևէ արձագանք չկա իրենց հերոս ազգականի մասին: Ցանկալի կլիներ լսել նաև նրանցից մեկին: Թեև միևնույն է, փաստարկները կապանցի լինելու օգտին են:

³⁷⁴ Տեր-Մովսիսյանին ռազմաճակատում հանդիպել է նաև իր համագյուղացին ու մորաքրոջ տղան՝ Սաշա Մարտիրոսյանը, ով ինձ հետ զրույցում (1989 թ.) պատմում էր, որ սպան շտապում էր և հազիվ հասցրեց նրա հետ մի քանի խոսք փոխանակել: — Հետագայում լսեցի, որ նա գոհվել է Կիրովականի մոտ, — ասաց իննսունամյա Մարտիրոսյանը:

³⁷⁵ Հարություն Թուրշյանը ևս գրում է, որ զորքին և ժողովրդին ռազմաճակատ ուղարկելու, նրանց մարտական ոգին բարձրացնելու գործում մեծ ավանդ է ունեցել Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանը: Նա մեջբերում է նաև Մագիստրոսի մի գրությունը, որը ցույց է տալիս անկառավարելի խուճապն ու անկումը. «Երկու օր անց ավտոմոբիլով վերադարձա Ղարաբիլիսա, ականատես եղա սուկալի փախուստի աննկարագրելի ավերին: 38 վերստ տարածության ճանապարհը լցված էր անթիվ սատկած կենդանիների լեշերով, կոտորատված սայլերով, թափված բեռներով, որոնց փտումից երկիրը պիտի ապականվի» (Հ. Թուրշյան, Սարդարապատի հերոսամարտը, Երևան, 1969, էջ 175):

Ցավոք, մյուս տեղեկությունները, չնայած հավաստի, սակայն կցկտուր են: Հայտնի է, որ հոր՝ Դանիելի մահից հետո Գուրգենը տեղափոխվել է Գորիս, ապա Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի մոտ՝ Թիֆլիս, կրթություն ստացել Թիֆլիսում: Գուրգենը հաճախ է եղել գյուղում, հանդիպել եղբայրներին: Ի դեպ, Տիգրան եղբայրը մասնակցել է հայ-թաթարական բախումներին Բաքվում, իսկ 1909-ին մահացել է հիվանդանոցում: Տրդատը 1938-ին որպես ժողովրդի թշնամի քշվեց տաժանակրության³⁷⁶: Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանից մնացին միայն հուշեր ու լուսանկարներ, որոնք երկար տարիներ պահպանել էին Տրդատի որդին՝ Սերաբիոնը և Մեսրոպ Մագիստրոսի հարազատներից Հարություն Մելքոնյանը:

Այսպիսով՝ համադրելով գրական, պատմական արխիվային նյութերը, Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանի ժամանակակիցների վկայությունները՝ ձևավորվում է նրա կերպարը, միաժամանակ բավականին համոզիչ փաստարկներով հաստատվում է, որ Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը ծնվել է Կապանի Շիկահող գյուղում:

Ղարաքիլիսան ընկավ քառօրյա մարտերից հետո՝ մայիսի 28-ին: Տեղի ունեցավ խաղաղ բնակչության կոտորած, թալան, կողոպուտ: Սակայն այս ճակատամարտը բացառիկ էր Մայիսյան հերոսամարտերում: Ի վերջո, կանգնեցվեց թուրքերի առաջ-խաղացումը, ձախողվեց նրանց կողմից Արևելյան Հայաստանի նվաճումը, նախադրյալներ ստեղծվեցին Հայոց պետականության վերականգնման համար: Զուր չէ, որ Ավետիս Ահարոնյանը Ղարաքիլիսան համարում է «20-րդ դարի Ավարայր»:

³⁷⁶ Պատմում են, որ Տրդատին կալանավորելու առիթ է հանդիսացել եղբոր՝ Գուրգենի նվիրած մատուցերը: